

OMÓWIENIA. RECENZJE

Eulalia Papla, *POECI WOBEC MUZYKI. FIODOR TIUTCZEW – ŁESIA UKRAINKA – ANNA CHMATOWA – MARINA CWIETAJEWA – BOHDAN IHOR ANTONYCZ*, Kraków: Wydawnictwo „scriptum” 2014, ss. 190.

Powstała książka piękna i wartościowa, napisana z dużym wyczuciem i kulturą. Głęboko osadzona w literaturze przedmiotu, jak się okazuje, bogatej, zarówno tej związanej bezpośrednio z postaciami poetów rosyjskich i ukraińskich, o których „muzyczności” czytamy w kolejnych rozdziałach-esejach, jak i tej podejmującej problem relacji między słowem a dźwiękiem, między literaturą a muzyką w wymiarze ogólno-humanistycznym. W lekturze książki odbieramy z jednej strony wrażenie znawstwa poezji rosyjskiego kręgu kulturowego autorki, zarazem znawstwa teorii literatury, ale także wycucia problemów muzycznych, z wyraźnym i właściwym dystansem wobec rozważań *stricte* muzykologicznych.

Muzyczne „portrety” poetów są bardzo różne, gdyż zróżnicowane są tej muzyczności źródła. Wywodzą się, czy to z momentów biografii twórców, z ich zainteresowań, wynikają z kontekstu czasu i miejsca, czy atmosfery epoki. Dla każdego „przypadku” muzycznego kontekstu poety znajduje autorka inną a zarazem trafną interpretację. W poezji Tiuczewa podkreśla jej swoistą „gotowość” na umuzyczenie. Szczególnie pięknie opisana relacja poezji i muzyki w tekstach Łesi Ukrainki określona została jako synteza muzyki, słowa i gestu. U Achmatowej autorka znajduje typ związków intersemiotycznych. Szczególny przypadek Cwietajewej opisany został jako transpozycja talentu muzycznego na poetycki, a religijny cykl *Wielka Harmonia* Antonycza, przekonanego „o muzycznej naturze świata” (s.155), uważa autorka za wyraz koncepcji kosmologicznej.

Czytelnik otrzyma interesujący obraz pewnego szczególnego aspektu poezji rosyjskiej i ukraińskiej, aspektu jej otwartości na muzykę, można by rzec – jej muzyczności. Otrzyma zarazem lekturę napisaną pięknym językiem, stanowiącą z jednej strony świadectwo wysokiej wartości artystycznej, jak i estetycznej poezji wschodniosłowiańskiego kręgu kulturowego, z drugiej doświadczenia i humanistycznej erudycji autorki.

Teresa Malecka
Akademia Muzyczna w Krakowie

Jolanta Brzykcy, *EKSTAZA W ŚWIECIE UMIARU. O SYSTEMIE ESTETYCZNYM WŁADYSŁAWA CHODASIEWICZA*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014, ss. 289.

Postać Władysława Chodasiewicza, naznaczoną ongiś przez literaturoznawców rosyjskich piętnem najlepszego poety Srebrnego Wieku, w Polsce tak naprawdę nigdy nie poznaną, do dziś zapomnianą i niedocenianą, przywrócili w ostatnim czasie do życia: Zbigniew Herbert wierszem *Chodasiewicz* (1992 r.), Anna Frajlich, która analizą tegoż herbertowskiego utworu, zamieszczoną w roku 2001 na łamach dziennika „Rzeczpospolita” (*Czy Chodasiewicz był pszczołą*) rozpętała ożywioną dyskusję wobec związków (czy raczej ich braku) pomiędzy poetą rosyjskim a Czesławem Miłoszem, wreszcie – nieżyjąca już polska badaczka rosyjskiego Srebrnego Wieku, profesor Aleksandra Wieczorek, której celem było przywrócenie m.in. Chodasiewiczowi należnego mu miejsca w dziejach literatury i kultury europejskiej. Jolanta Brzykcy zatem, jako Autorka monograficznego opracowania chodasiewiczowskiej spuścizny intelektualnej wpisuje się w ów nurt odkrywania polskim czytelnikom znanego-niezanego literata rosyjskiego. Choć nie w pełni i nie tylko rosyjskiego, bo po części także polskiego (jego ojciec był Polakiem), żydowskiego (ze strony matki) oraz europejskiego – ze względu na biografię (emigracja najpierw do Berlina, następnie do Paryża) tudzież zainteresowania artystyczne. I już z tego powodu: odkrywania i interpretowania białych kart literaturoznawstwa z aprobatą witam książkę toruńskiej Autorki, która wyspecjalizowała się w badaniach nad twórczością poetów „pierwszej fali” emigracji rosyjskiej.

Upredzając wnioski końcowe, nie waham się już teraz skonstatować, iż monografia Jolanty Brzykcy stanowi udaną próbę repetycji prozy krytycznej Chodasiewicza, dokonanej z perspektywy systemu estetycznego. I właśnie tego systemu rekonstrukcja, jego odczytanie semantyczne i wartościujące zostało przez Autorkę obrane za cel rozważań. A ściślej: za trzy cele, bowiem w fokusie zainteresowań naukowych Brzykcy znalazły się takie zagadnienia problemowe, jak: dyskursywność estetyki Chodasiewicza, systemowa struktura tejże oraz kategoria pogranicza jako *summa summarum* konceptologii estetycznej bohatera rozprawy. Zarówno wybór materiału źródłowego (krytyka literacka, eseje, komentarze, wspomnienia), jak i obrana optyka badawcza znakomicie świadczą o dojrzałości Autorki i znajomości specyfiki epoki. Wypada też pochwalić Autorkę za dokonanie trafnego wyboru metodologicznego poprzez zaufanie metodzie hermeneutycznej (w rozumieniu gadamerowskim) sprzężonej z bachtinowskim konceptem dialogiczności. Natomiast refelektorem całość doświetlającym stała się dla badaczki biografia samego Chodasiewicza w myśl postulatu Janusza Sławińskiego o produktywnym pojmowaniu faktów z życia. W cieniu pozostała zaś twórczość poetycka rosyjskiego puszkina. Był to w pełni świadomy wybór Autorki, i – co pragnę z całą mocą podkreślić – ze wszech miar słuszny. Wszak to, co Chodasiewicz miał w poezji

do powiedzenia zostało już dokładnie zinterpretowane przez innych naukowców, w przeciwieństwie do materiału, składającego się na model krytyki twórczej. Dlatego też Chodasiewicz to dla badaczki toruńskiej krytyk, historyk literatury, literat i człowiek. Nade wszystko jednak – estetyk.

Taka optyka badawcza wymusiła na Autorce układ kompozycyjny książki, który postrzegam, w swym zamyśle, jako logicznie przejrzysty i trafnie oddający specyfikę systemu estetycznego Chodasiewicza. Wyodrębniwszy trzy elementarne obszary dyskursu, jaki system ów prowadzi z różnymi koncepcjami estetycznymi, badaczka nałożyła na nie swoistą matrycę twórczej drogi rosyjskiego krytyka (etapy: symbolistyczny, neoklasycystyczny i emigracyjny). Odpowiadają im poszczególne rozdziały (drugi: *W kręgu idei Srebrnego Wieku. Estetyka Chodasiewicza a symbolizm rosyjski*, trzeci: *Wobec dziedzictwa „złotego wieku”* i czwarty: *U progu „żelaznego wieku”. Estetyka Chodasiewicza na emigracji*), składające się na analizę właściwą podjętego w monografii tematu. Z kolei funkcję fundamentu, na jakim wznosi Brzykcy swój gmach badawczy spełnia rozdział pierwszy, w którym znajdujemy uwagi na temat kulturowej kategorii pogranicza i jej znaczenia w biografii twórczej Chodasiewicza. Za osobisty sukces naukowy Autorki uważam wprowadzenie tego właśnie pojęcia – pogranicza w roli słowa-klucza, otwierającego drzwi do chodasiewiczowskiej conceptologii estetycznej. To właśnie perspektywa z pogranicza pozwala, jak pisze sama badaczka, zrozumieć istotę estetyki rosyjskiego pisarza, przejawiającą się m.in. w przebiegającym na pograniczu świadomej intencji autora i mechanizmów zewnętrznych w akcie twórczym, czy też w specyfice osobowości artysty, rozpiętej między światem sztuki i rzeczywistością pozaliteracką. Pogranicze wreszcie ujawnia dialogową intencję metaliterackiej refleksji Rosjanina.

Nie sposób nie pochwalić Autorki za klarowność wywodu, w którym myśl przechodzi swobodnie, acz nie przypadkowo od problemu do problemu, przy czym rozdziały, choć stanowią samodzielne monady tematyczne, nie zostały przez badaczkę niepotrzebnie wyizolowane. Brzykcy sprawnie porusza się po bogactwie materiałów źródłowych, koncepcji kulturowych, klimacie epok (od starożytności po wiek XX), nawiązując osobliwy dialog po to, by ukazać polifonizm systemu estetycznego bohatera swoich rozważań. I wywiązuje się z tego zadania naukowego pomyślnie, w rezultacie czego otrzymaliśmy merytorycznie uzasadnioną, zwartą conceptualnie i pierwszą na gruncie literaturoznawstwa polskiego monografię o Chodasiewiczu. A ściślej – monografię prozy krytyczno- i historycznoliterackiej rosyjskiego twórcy. Czując się nade wszystko poetą, z pasją oddawał się także Chodasiewicz badaniom nad historią literatury rosyjskiej, traktując natomiast działalność krytyka literackiego ambiwalentnie. Tę formę twórczości uprawiał bowiem i z konieczności, by zarobić na życie, i z powołania, by kształtować życie literackie epoki w jakiej przyszło mu żyć i tworzyć. Chodasiewicz, pełniąc jako krytyk rolę drogowskazu, ukazującego czytelnikom właściwy kierunek, formułował konkret-

ny program estetyczny. Mając to wszystko na uwadze, badaczka słusznie traktuje chodasiewiczowskie recenzje, eseje i felietony jako praktyczną realizację jego własnych rozważań metakrytycznych. Takie ujęcie pozwala Autorce na rekonstrukcję modelu krytyki twórczej, wyraźnie eksponującej indywidualność poety, napiętnowanej emocjami i wspartej zarazem wysokich lotów profesjonalizmem. Stąd też literaturoznawczyni toruńska określa teksty krytyczne Chodasiewicza jako postulatowo-poznawcze, w fokusie umieszczając te wszystkie składowe, które umożliwiają odczytanie poglądów estetycznych poety rosyjskiego.

Trafnie, postawione w rozprawie trzy tezy badawcze, gdzie pierwszą jest ustalenie głównych powinowactw i wpływów, jakim estetyka Chodasiewicza podlegała poprzez prześledzenie jej relacji z rosyjską myślą estetyczną epok poprzedzających i korpusem tekstów poecie współczesnych, drugą – udowodnienie hipotezy o spójności refleksji estetycznej Chodasiewicza i trzecią – wyróżnienie pograniczności w charakterze mianownika systemu estetycznego poety zyskują w poszczególnych częściach książki wielowymiarową realizację, decydując zarazem o jej polimetodycznym charakterze. W efekcie badaczka sytuuje estetykę Chodasiewicza w podwójnym porządku: horyzontalnym i wertykalnym, gdzie pierwszy określa prawo kontekstu i lektury linearnej, drugi natomiast – relację do uprzedniego lub współczesnego korpusu literackiego. W tym kontekście za szczególnie ważną uznają tę część *Wstępu*, w której Jolanta Brzykcy sprawnie i ze znanstwem przeprowadza czytelnika po meandrach estetyki samej w sobie, przypominając czymże estetyka w swojej istocie jest, kiedy weszła do obiegu kulturowego, jak ewaluowała na przestrzeni stuleci i jaką rolę pełni w kulturze współczesnej. Tego rodzaju uświadomienie znaczenia i roli estetyki jako dziedziny filozofii teorii wartości jest tu takim samym imperatywem, jak odwołanie do biografii i twórczości bohatera rozprawy. Estetyka stanowi zatem dla Autorki swoistą trampolinę interpretacyjną, wektor wyznaczający kierunek badań, wreszcie – nadrzędne tych badań uzasadnienie.

Kluczem-interpretantem staje się w rękach Autorki kategoria powinowactw, umożliwiająca śledzenie, wyjaśnienie i ocenę powiązań myśli estetycznej Chodasiewicza w trzech modułach analitycznych monografii. Pierwszy z nich dotyczy estetyki symbolizmu rosyjskiego, a więc kierunku z jakim związany był debiut literacki poety i początki jego drogi twórczej. Badaczka kompetentnie przedstawia tu wypowiedzi Chodasiewicza na temat dekadentyzmu i symbolizmu, ich ram czasowych, wyróżników ideowych i artystycznych tudzież zawichości terminologicznych i wynikających z tego sporów. Z tej części rozważań dowiadujemy się, iż zręby chodasiewiczowskiej estetyki utworzyła kategoria życiotworzenia, teurgii, profetyzmu i dualizmu, jakiej hołdowali także Aleksandr Błok, czy Wiaczesław Iwanow. I to właśnie iwanowowski koncept „wierności rzeczy” i „wewnętrznego kanonu” był najbliższy odczuwaniu Chodasiewicza jako poety. Stąd też nie winno dziwić stwierdzenie badaczki, mówiące o tym, iż poglądy estetyczne autora *Nekropolu* kształtowały się pod przemożnym wpływem światopoglądu symbolistów,

zwłaszcza młodszych, w tym także zapatrywania na relacje literatury i świata rzeczywistego oraz na rolę artysty, postrzeganie istoty i przebiegu aktu twórczego. Przyglądając się wnikliwie refleksji Chodasiewicza z początków jego drogi twórczej, badaczka odtwarza z powodzeniem nie tylko korpus systemu estetycznego bohatera swojej monografii, lecz także ukazuje wieloaspektowość symbolizmu rosyjskiego, jego niejednorodność i znaczenie w kształtowaniu kultury rosyjskiej na przełomie stuleci. Inaczej kwestię ujmując, rzecz można, iż w pryzmacie estetyki Chodasiewicza odzwierciedla się istota symbolizmu rosyjskiego, co uznać należy za dowód na zręczność Autorki w dyskursywnym łączeniu wielu zjawisk literackich.

W module drugim sposób myślenia Chodasiewicza o literaturze konfrontuje Brzykcy z dziedzictwem kulturowym „złotego wieku” literatury rosyjskiej, obejmującym pierwsze dekady XIX stulecia. Swoją uwagę badawczą skupia tu Autorka na związkach z poglądami Aleksandra Puszkina, z romantyzmem rosyjskim, nade wszystko zaś z lubomudrami, inspirującymi się estetyką Friedricha Schellinga. Nie pozostała badaczka obojętna na romantyczne polonica, tak żywo obecne nie tylko w myśli krytyczno-literackiej Chodasiewicza, lecz także ze względu na pokrewieństwo łączące poetę rosyjskiego z Adamem Mickiewiczem. Badając kwestię wzajemnych relacji między formą i treścią utworu literackiego, Chodasiewicz – jak dowodzi autorka pracy – ciąży wyraźnie ku szeroko rozumianej klasycyzacji. To spostrzeżenie pozwala Autorce na usytuowanie kodeksu estetycznego tego rosyjskiego puszkinołoga w kontekście poetyki Arystotelesa, Horacego i Pseudo-Longinosa. W myśleniu naukowym o Chodasiewiczach jako apologeticie klasycyzmu nie mogło zabraknąć konfrontacji z przekonaniem artystycznymi akmeistów, twórczość których uważał za „odgałęzienie symbolizmu”. Nie ulega wątpliwości – jak podkreśla toruńska badaczka – że akmeistów i Chodasiewicza łączy przede wszystkim pojęcie umiaru oraz postrzeganie aktu kreacji artystycznej w kategoriach rzemiosła poetyckiego. W kontekście przeprowadzonych w tej części pracy analiz Brzykcy formułuje arcyważne dla podjętego problemu badawczego wnioski, spośród których najcenniejszy wydaje mi się ten o „absorpcyjnym” charakterze estetyki Chodasiewicza, co wynika z istoty samej refleksji literackiej krytyka rosyjskiego, budowanej na mnogości analogii, paraleli i zapożyczeń zorientowanych ku epokom minionym. Należy więc uznać Chodasiewicza, jak chce badaczka, za głosiciela „nowoczesnego” klasycyzmu w duchu Thomasa E. Hulme’a.

Ostatni moduł poświęciła Autorka twórczości Chodasiewicza na emigracji, którą rozpoczął poeta w czerwcu 1922 pod wpływem biegu wydarzeń politycznych po przewrocie bolszewickim. Opuszczenie Rosji stanowiło dlań jedyną alternatywę dla coraz bardziej realnego niebezpieczeństwa unicestwienia twórczego, psychicznego i fizycznego. Potraktowawszy zmiany w myśli estetycznej Chodasiewicza jako rezultat nowego statusu egzystencjalnego, badaczka sięga w celu ich opisu i interpretacji do kategorii „emigracyjności”, wypracowanej przez Janusza Kryszaka.

Zabieg ów okazał się słuszny, bowiem dzięki niemu J. Brzykcy poddaje wiwisekcji merytorycznej stanowisko Chodasiewicza wobec literatury sowieckiej i emigracyjnej, widząc w postawie krytycznej poety implikację pytań o możliwości i charakter rozwoju literatury w dwóch różnych jakościowo systemach uwarunkowań społecznych, politycznych, językowych i kulturowych, czyli w warunkach reżimu politycznego oraz w sytuacji przymusowego emigranta. Miejsce osobne i znaczące zajmują w tej części rozważań uwagi poczynione przez badaczkę w kontekście dostrzeganego przez Chodasiewicza kryzysu literatury diaspory rosyjskiej, który był, w przekonaniu emigranta rosyjskiego, przejawem zapaści cywilizacji europejskiej, sygnałem wkraczania jej w „żelazny wiek”. Chodasiewiczowski sposób ujęcia tego rodzaju tematyki pozwala Autorce na wpisanie głoszonej przez poetę estetyki w kontekst rosyjskiej i zachodnioeuropejskiej myśli katastroficznej XX stulecia.

Wszystkie trzy moduły problemowe, myślowo sprzężone z poprzedzającymi je częściami o charakterze fundamentu, jak i z wieńczącymi rozważania rekapitulacjami wyrażonymi w zakończeniu implikują „ekstazę w świecie umiaru”, czyli model estetyki Chodasiewicza. Jądem konstytuującym ów model okazuje się być po pierwsze dialogiczność, zachodząca na wielu poziomach jednocześnie, po wtóre zaś antynomiczność. Mamy bowiem do czynienia, o czym toruńska badaczka przekonuje w swojej książce nader skutecznie, z, po nietzscheańsku pojmowanym konceptem sztuki, w którym żywioły: dionizyjski i apolliniński stanowią nierozdzielalną całość. Refleksja literacka Chodasiewicza, wypracowana w dialogu z tradycją i nowoczesnością, unaocznia ostatecznie, że bycie w kulturze to balansowanie na pograniczu.

Gwoli recenzorskiego obowiązku dodam, iż książkę dopełnia fachowo zestawiona bibliografia, indeks osobowy oraz streszczenie w języku rosyjskim i niemieckim. Pochwalić należy też wydawnictwo za staranność edytorską i estetyczną. W pierwszej kolejności uwagę czytelników przyciągnie okładka, z której spogląda bohater monografii, sportretowany przez siostrzenicę Walentynę Chodasiewicz. Takiej jednak informacji, nad czym ubolewam, w książce szukać na próżno, a szkoda.

Na zakończenie pragnę podkreślić, iż spod pióra Jolanty Brzykcy wyszła praca ciekawa, podejmująca ważne, acz słabo, jak dotąd, oswojony temat naukowy, przynosząca tego tematu wieloformatowe omówienie. Walorem książki jest także jej język, oszczędny, nie epatujący nadmiarem słownictwa specjalistycznego, za to płynny i sprawiający czytelnikowi przyjemność swym bogactwem imiesłówów. Książka okaże się bez wątpienia obowiązkową lekturą dla specjalistów, jak i użyteczną dla każdego, komu ideały humanizmu nie są obojętne.

Izabella Malej
Uniwersytet Wrocławski

A. П. ЧЕХОВ. *ЭНЦИКЛОПЕДИЯ*, составитель и научный редактор В. Б. Катаев, Москва: «Просвещение» 2011, сс. 696.

Jest to pierwsza encyklopedia poświęcona Antoniemu Czechowowi, choć bynajmniej to nie jest to pierwsza tego typu pozycja na rosyjskim rynku wydawniczym. W 1981 roku wydano *Encyklopedię lermontowską*, która służy za wzór wszystkim późniejszym rosyjskim wydawnictwom tego typu. Rok przed wydaniem omawianej książki ukazały się też encyklopedie poświęcone Dostojewskiemu i Tołstojowi. *Encyklopedia czechowska* jest podsumowaniem badań rozpoczętych w latach siedemdziesiątych XX wieku. W 1987 roku przy Rosyjskiej Akademii Nauk powstała Komisja Czechowska, która od tej pory organizuje oraz koordynuje badania i wydarzenia związane z postacią autora *Mewy* (między innymi seminaria w Jałcie, konferencje w Mielichowie czy coroczny festiwal teatralny Mielichowska Wiosna). Omawiany tom jest więc swoistą kroniką rosyjskiej czechologii – bardzo dynamicznie rozwijającej się w ostatnich latach gałęzi literaturoznawstwa. Jest też, w pewnym sensie, autorskim projektem prof. Władimira Katajewa – od 1996 roku przewodniczącego wspomnianej Komisji (jednostki odgrywającej główną rolę w badaniach nad twórczością pisarza w ciągu ostatnich kilkunastu lat). Spod pióra Katajewa, który jest redaktorem naukowym tomu, wyszła także duża część zamieszczonych w nim artykułów. Ambicją książki była nie tylko synteza twórczości Czechowa i faktów biograficznych, ale także zapis obecności pisarza w kulturze rosyjskiej, począwszy od lat osiemdziesiątych XIX wieku aż do dzisiaj.

Encyklopedia składa się z 13 rozdziałów. Warto wymienić je wszystkie, by pokazać, na jak wielu płaszczyznach dokonuje się recepcja Czechowa (pisarza i człowieka) w dzisiejszej Rosji. Są to: *Krótką kroniką życia i twórczości*, *Droga twórcza*, *Utwory*, *Poetyka*, *Światopogląd*, *Biografia*, *Związki literackie*, *Czechow i teatr*, *Czechow i inne dziedziny sztuki*, *Czechow i kultura światowa*, *Badanie twórczości Czechowa*, *Muzea*, *Czechow w szkole*.

Niezwykle ciekawy jest rozdział *Droga twórcza* napisany w całości przez Władimira Katajewa. Wbrew sugerującemu obiektywizm tytułowi, rozdział ten jest rozdziałem autorskim, w którym prof. Katajew przedstawia swoistą syntezę prowadzonych od kilkadziesiąt lat własnych badań, najważniejszych poglądów i odkryć. Rozdział ten prezentuje też autorskie spojrzenie Katajewa na całość twórczości Czechowa. Dość zauważyć, że w całym rozdziale autor ani razu nie powołuje się na opinie innych pisarzy czy uczonych. Nie bez racji zauważył Walerij Tiupa, recenzujący tę encyklopedię na łamach pisma „Woprosy Litieratury”, że można ją nazwać „научным подвигом В. Катаева”¹. Innych części tomu, pisanych przez różnych autorów, nie charakteryzuje już taka jednolitość spojrzenia.

¹ В. Тюпа, *Чеховская энциклопедия* „Вопросы литературы” 2013, №1, [na stronie internetowej:] <http://magazines.russ.ru/voplit/2013/1/t13.html> (data dostępu: 25.11.2014).

Największy objętościowo rozdział został poświęcony omówieniu najważniejszych utworów Czechowa z podziałem na poszczególne gatunki. Omówiono 220 tekstów prozatorskich oraz 14 dramaturgicznych, a także publicystykę i listy. Hasła poświęcone poszczególnym utworom zostały napisane przez różnych badaczy. Najwięcej wyszło spod pióra samego Władimira Katajewa; do niego należą też omówienia najważniejszych utworów Czechowa takich jak *Step (Степь)*, *Nieciekawa historia (Скучная история)* czy *Student (Студент)*.

Brakuje w tym rozdziale historii odczytań poszczególnych utworów. A przecież duża część opowiadań i wszystkie sztuki mają bogatą historię interpretacji. Część z nich zaprezentował Charles W. Meister w swojej książce *Chekhov Criticism* (kończąc jednak na roku 1986 i ograniczając się do autorów angielskojęzycznych bądź utworów przetłumaczonych na angielski – głównie książek rosyjskich). Od tego czasu jednak w badaniu dzieła Czechowa sporo się wydarzyło i dokonania te warto byłoby zaprezentować. Nie chodzi tylko o naukowe analizy krytycznoliterackie, lecz także o interpretacje pojawiające się w literaturze bądź tekstach eseistycznych, bo to one przede wszystkim dowodzą żywotności dzieła pisarza i jego stałej obecności w krwioobiegach kultury.

Nie ulega wątpliwości, że dziś centrum badań nad Czechowem znajduje się w Rosji. Liczba powstających tam co roku publikacji o autorze *Stepu* z pewnością przewyższa ilość publikacji czechowologicznych we wszystkich pozostałych krajach świata. Uzasadnione jest więc oczekiwanie, że to badacze rosyjscy będą w stanie objąć refleksją przynajmniej większość powstającej na świecie literatury i wyodrębnić z niej to, co najwartościowsze i najbardziej odkrywcze. Tego jednak w omawianej publikacji nie ma. W *Encyklopedii* prawie w ogóle nie wspomina się o zagranicznych badaniach nad twórczością Czechowa: wymienionych jest tylko kilku badaczy niemiecko- i anglojęzycznych (pominięta zaś została, na przykład, cała czechowologia japońska – niezwykle oryginalna i dość obszerna). Najwięcej uwagi wśród badaczy zagranicznych poświęcono angielskiemu profesorowi Donaldowi Rayfieldowi, który napisał najbardziej szczegółową, jak dotychczas, biografię autora *Wiśniowego sadu*. Nie jest to przypadek: w rosyjskiej czechowologii badania skupione na biografii pisarza stanowią bardzo silny nurt. Widać to także w układzie *Encyklopedii*: rozdziały „biograficzne” zdecydowanie dominują objętościowo nad „interpretacyjnymi”.

Bardzo ciekawym, jednym z nielicznych rozdziałów poświęconych wyłącznie tekstowi, jest *Poetyka Czechowa*. objaśnienia takich haseł jak: *Autor i bohater w dramatach*, *Tytuły Czechowskie*, *Historyzm*, *Folklor*, *Wydawało się-okazało się (Казалось-оказалось)*, *Powtórzenia*, *Znak*, *Efekt przypadkowości* pozwalają czytelnikowi pojąć, jakich kategorii (literackich, kulturowych, filozoficznych) używano przy interpretacji dzieła Czechowa i jakie zabiegi formalne uznano za kluczowe dla zrozumienia tego dzieła. Sama nazwa rozdziału jest nieco myląca: poetyka rozumiana jest tu o wiele szerszej niż analiza chwytów formalnych i struk-

tury tekstu. Jest to raczej badanie wzajemnych zależności w tekście rozumianym jako całość dzieła pisarza.

Za życia Czechowa krytyka zarzucała mu przede wszystkim bezideowość i obojętność wobec kwestii społecznych. Zamieszczony w *Encyklopedii* rozdział *Światopogląd Czechowa* ma na celu polemikę z tymi poglądami. Odwołując się przede wszystkim do epistolografii, autorzy opisują stosunek Czechowa do głównych wydarzeń i prądów intelektualnych epoki (takich, jak np. sprawa Dreyfusa, opinie o roli nauki, religii, inteligencji, wpływ Darwina czy Nietzschego) oraz – wydarzeń, w których sam pisarz uczestniczył bezpośrednio (protest przeciw odebraniu Gorkiemu tytułu akademika). Rozdział ten raz jeszcze potwierdza (bo chyba miał to potwierdzić), że idee i sprawy społeczne nie były Czechowowi obojętne.

W rozdziale *Biografia* omówiono miejsca związane z Czechowem: Taganróg, Mielichowo, Jałta oraz moskiewskie i petersburskie adresy pisarza. Bardzo ciekawe są artykuły poświęcone miejscowościom Mielichowo i Taganróg lat 60-70 XIX wieku. Oprócz związków Czechowa z Taganrogiem naszkicowano także portret tego miasta: stan miejskich ulic, fabryk, dokładną liczbę sklepów w wybranych latach, otrzymanych i wysłanych przez mieszkańców listów i innych informacji statystycznych, pozwalających zobaczyć codzienność Mielichowa (czyli rosyjskiej wioski) i Taganrogu (czyli prowincjonalnego miasta) w ostatnich dekadach XIX wieku.

Sporo miejsca poświęcono związkom i wpływom literackim. W podrozdziale *Pisarze rosyjscy – poprzednicy i współcześni* (*Русские писатели – предшественники и современники*) hasła *Артель восьмидесятников*, *Иван Щеглов*, *И Николай Лейкин* – to chyba jedyne, które w historii literatury są nieodłącznie związane z postacią Czechowa. Pozostali pisarze są bardziej lub mniej znani ze względu na własną twórczość.

Obok artykułów poświęconych pisarzom uznawanym przez krytykę za pokrewnych Czechowowi jak Dymitr Mamin-Sybiriak czy Władimir Korolenko znalazły się nazwiska klasyków: Aleksandra Puszkina, Iwana Turgieniewa i Mikołaja Czernyszewskiego (który nie wywarł specjalnego wpływu na Czechowa), a nawet Fiodora Dostojewskiego, o którym powszechnie sądzono, że znajduje się na biegunie przeciwnym do Czechowa i twórczość którego w autorze *Wiśniowego sadu* nie wzbudzała szczególnego zachwyty.

Rozdział *Czechow i teatr* został podzielony na dwa podrozdziały: *Czechow i teatr rosyjski* oraz *Czechow i MChAT*. Każdy z podrozdziałów zawiera najpierw syntetyczne omówienie historii wystawień sztuk Czechowa, potem zaś alfabetycznie uporządkowane hasła poświęcone najważniejszym ludziom teatru, którzy brali udział w przygotowaniu inscenizacji sztuk Czechowa. Jest więc Wiera Komisarżewska, Konstanty Stanisławski, a także aktorzy i reżyserzy dwudziestowieczni, jak np. Wsiewołod Meyerhold, Giоргij Towstonogow czy Innokentij Smoktunowski.

Jeśli chodzi o zagranicę, historia recepcji Czechowa w XX wieku w gruncie rzeczy okazuje się historią inscenizacji jego sztuk. Rozdział *Czechow i kultura*

światowa najdobitniej pokazuje, że Czechow zapisał się w historii literatury przede wszystkim jako dramaturg, a opowiadania pozostają zdecydowanie w cieniu jego sztuk. W XX wieku sztuki Czechowa były najczęściej inscenizowanymi tekstami dramatycznymi zaraz po dramatach Szekspira. We wspomnianym rozdziale dość szczegółowo omówiono recepcję we Francji, Japonii, Niemczech, Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i we Włoszech, skrótowo zaś w innych krajach.

Zaprezentowana w tej książce recepcja twórczości Czechowa w dwudziestowiecznej Rosji dzieli się na dwa główne etapy. Pierwszy z nich to przełom XIX i XX wieku. Nie sposób nie zauważyć, że najciekawsze interpretacje twórczości Czechowa ukazały się albo za jego życia albo w okresie bezpośrednio po jego śmierci i należały do przedstawicieli Srebrnego Wieku, a potem do emigrantów rosyjskich. Wybór haseł zamieszczonych w rozdziale *Poetyka Czechowa* dowodzi, jak niewiele zostawiło w historii badań nad Czechowem literaturoznawstwo radzieckie. Czytelnik może odnieść wrażenie, że ten trwający ponad pół wieku okres został nieco wstydliwie pominięty: nie przywołano w końcu wielu teorii dowodzących albo prawdziwości realizmu Czechowa albo jego dogłębnej rosyjskości, które przecież dominowały w radzieckim literaturoznawstwie aż do lat siedemdziesiątych XX wieku. W rozdziale *Badanie twórczości Czechowa*, gdzie zaprezentowano sylwetki najważniejszych czechologów, nie znajdziemy ani jednego nazwiska z lat 40-60. Czołowi radzieccy znawcy twórczości Czechowa (tłumaczeni na wiele języków, w tym na polski), jak Gieorgij Bierdnikow czy Władimir Jermiłow, wspomniani zostali zaledwie kilka razy w całej książce. Za przełom w badaniu twórczości Czechowa w jego ojczyźnie można uważać lata 70., kiedy doszło do głosu młodsze pokolenie badaczy: Emma Połockaja, Władimir Łakszyn, Michaił Gromow, Zinowij Papiernyj, Aleksandr Czudakow, Irina Gitowicz, W. Katajew. Jednocześnie badania prowadzone przez to pokolenie mają już charakter czysto akademicki (w przeciwieństwie do eseistycznego charakteru interpretacji Srebrnego Wieku), skupiający się przede wszystkim na badaniu związków literackich, biografii Czechowa oraz „otoczenia”. Omawiana książka jest owocem tych właśnie prowadzonych od kilkudziesięciu lat badań.

Tom jest obszerny (700 stron), pięknie wydany; twarda oprawa, liczne ilustracje i ciekawa szata graficzna z pewnością podnoszą jego atrakcyjność jako publikacji popularyzatorskiej. Niewątpliwym utrudnieniem technicznym dla czytelnika jest brak indeksu wszystkich haseł. Indeks osób i tytułów utworów niestety nie rekompensuje tej niedogodności.

Jako ten, który opisał schyłek zdegenerowanego ziemiaństwa, a jednocześnie demaskował burżuazję zajmującą miejsce dawnych szlachciców, za czasów radzieckich Czechow był uważany za piewę postępu. Jego stanowisko podczas afery Dreyfusa, zerwanie z tego powodu z reakcyjną i prorządową gazetą Suworina, zerwanie się przez Czechowa tytułu honorowego akademika po usunięciu z Akademii Maksyma Gorkiego – wszystko to potwierdzało jego antysystemowość i służyło za

podstawę twierdzenia, że jeśli dożyłby roku 1905, niewątpliwie poparłby rewolucję. Taki mit był budowany przez cały okres istnienia państwa radzieckiego. Czas lat dziewięćdziesiątych przyczynił się do spadku zainteresowania pisarzem, lecz po roku dwutysięcznym nastąpił pewien renesans. Stary mit jednak się zdewaluował – teraz to biografia Czechowa, jak się okazuje, kryje w sobie największy potencjał mitotwórczy. „Proste, dostępne dla wszystkich do przestrzegania moralne zasady, sformułowane przez Czechowa dla siebie i bliskich, można dziś uważać za moralny kodeks współczesnego Rosjanina. A sam Czechow jest dla nas ważny nie tylko jako pisarz, lecz także jako człowiek – przykład człowieka etycznego” – pisał Jurij Stiepanow w *Słowniku kultury rosyjskiej*, wydanym w 1997 roku². Cytat ten dobrze przedstawia rolę, jaką odgrywa autor *Trzech sióstr* w dzisiejszej Rosji. I w zgodzie z tymi zadaniami (w mniejszej mierze literackimi czy filozoficznymi, a bardziej chyba społecznymi i wychowawczymi) została opracowana omawiana publikacja.

Mit pisarza ufundowany jest także dzięki wsparciu instytucjonalnemu. Czechow doczekał się siedmiu muzeów poświęconych jego osobie i jednej izby pamięci [najmłodsze z nich – muzeum książki *Wyspa Sachalin* w Južno-Sachalińsku zostało założone w 1995 roku (Литературно-художественный музей книги А. П. Чехова *Остров Сахалин*)]. Historia i działalność wszystkich tych placówek została zwięzle opisana w jednym z rozdziałów *Encyklopedii*. Położone niedaleko Moskwy muzeum mielichowskie w ciągu roku szkolnego tłumnie odwiedzane jest przez zorganizowane wycieczki. Na każdej konferencji czechowowskiej zagadnieniom bieżącej działalności muzeów, perspektywom ich rozwoju i sposobom popularyzacji sylwetki i twórczości pisarza poświęcone są oddzielne sekcje. O randze Czechowa świadczy też ostatni rozdział recenzowanej książki (*Czechow w szkole*) – to krótkie omówienie obecności Czechowa w programie dzisiejszej szkoły rosyjskiej. W kanonie lektur młodych Rosjan utwory Czechowa znajdują się na wszystkich etapach edukacji. Powstają nawet specjalne poradniki dla nauczycieli ze wskazówkami, w jaki sposób sylwetka pisarza i jego dzieło powinny być przedstawiane uczniom.

Z trzech powodów warto sięgnąć po tę *Encyklopedię*: po pierwsze jest niewyczerpanym źródłem informacji o Czechowie i jego twórczości, które może być użyteczne zarówno dla specjalistów, jak też miłośników Czechowa. Po drugie – jest portretem dynamicznie rozwijającej się nauki: współczesnej czechowologii – jej głównych nurtów i tendencji. Po trzecie – dobrze obrazuje podejmowane próby redefinicji roli i miejsca Czechowa we współczesnej Rosji. Zaś głównym celem tych zabiegów jest zachowanie mitu.

Tomasz Mróz
Kraków

² Степанов Ю. С., *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*, Москва 1997, Школа «Языки русской культуры», s. 647.

Н. Н. Евреинов, *ОТКРОВЕНИЕ ИСКУССТВА*, издание подготовила Клаудиа Пьералли, Санкт-Петербург: Издательский дом « Миръ », 2012, сс. 776.

Monografia *Откровение искусства* jest niewątpliwie wydaniem wartościowym i na swój sposób unikatowym. Po pierwsze z tego względu, że stanowi premierową publikację najważniejszej bodaj i zarazem mało znanej szerszemu kręgowi czytelników pracy Nikołaja Jewreinowa z zakresu teorii sztuki (za życia autora żaden wydawca nie zechciał podjąć się jej wydania). Po drugie dlatego, iż traktat rosyjskiego dramaturga opatrzone zostały nader obszernymi, niezwykle wnikliwymi komentarzami Claudii Pieralli – autorki i realizatorki pomysłu publikacji tekstu – opracowanymi przy współudziale Julii Lisakowej (zajmują one 155 stron, czyli ok. 1/5 objętości książki). Włoska badaczka jako pomysłodawca i kierownik projektu naukowego podjęła się niełatwego zadania: publikacji dzieła Jewreinowa na podstawie pozostawionych przez niego maszynopisów, znajdujących się obecnie w Rosyjskim Archiwum Państwowym Literatury i Sztuki (РГАЛИ) oraz we Francuskiej Bibliotece Narodowej. Pieralli zapełniła tym samym lukę w biografii twórczej rosyjskiego teoretyka teatru, wydobywając na światło dzienne z mroku archiwum i zapomnienia dzieło jego życia. Nie było to proste, jeśli wziąć pod uwagę fakt, że tekst maszynopisu pozbawiony tytułu, tytułów rozdziałów, spisu treści, miejscami numeracji stron, a także zawierający odręczne wstawki, niejednokrotnie wymagał deszyfracji i uzupełnień.

Traktat *Откровение искусства* poprzedzony jest dwoma dość obszernymi artykułami Pieralli. W pierwszym – *Конец «театра жизни»* – autorka wychodzi od zaprezentowania sylwetki i omówienia działalności estetycznej Jewreinowa – dramaturga, reżysera, teoretyka i historyka teatru oraz wytrawnego znawcy sztuki. Już na wstępie badaczka zaznacza, że złożoność jego profilu intelektualnego, niejednoznaczność pozycji teoretycznych oraz szeroki horyzont zainteresowań w zasadzie uniemożliwiają wpisanie jego dorobku w ramki konkretnej formacji intelektualnej początku XX wieku. Kolejna część pracy poświęcona jest przybliżeniu czytelnikowi problematyki zawartej w *Откровении искусства* – dziele powstałym na emigracji pomiędzy rokiem 1930 a 1937. C. Pieralli z wielką wnikliwością analizuje liczne świadectwa i listy, kojarzy i zestawia fakty, odwołując się do wydarzeń historycznych i kulturowych tego okresu próbuje rozwikłać nierozwiązaną dotychczas zagadkę dotyczącą czasu napisania traktatu. Na szczególne uznanie zasługuje jednak niewątpliwie nowatorskie spojrzenie autorki na rosyjskiego teoretyka teatru jako na kontynuatora myśli Zygmunta Freuda. Pieralli podkreśla wagę pojawiających się w jego dziele często polemicznych i krytycznych wypowiedzi na temat psychoanalizy i jej twórcy, co, jak się wydaje, nie było dotychczas dostatecznie eksponowane i analizowane przez badaczy. A wypada przypomnieć, iż psychoanaliza w tym okresie pozostawała zjawiskiem modnym, nierzadko będącym przedmiotem dyskusji na gruncie refleksji humanistycznej (i nie tylko), o czym świadczą

choćby wypowiedzi Michaiła Bachtina i ludzi z jego kręgu, twierdzących, że nie da się zrozumieć duchowego oblicza Europy bez psychoanalizy (W. Wołoszynow).

W zakończeniu swojego artykułu włoska badaczka akcentuje fakt, iż, choć dzieło Jewreinowa (jak i całości kształt jego myśli) bezspornie wpisuje się w kanwę współczesnych mu naukowych poglądów dotyczących historii ludzkości i miejsca, jakie zajmuje w niej sztuka, to jednak jest ono pod wieloma względami unikatowe. Zawarte w nim poglądy teoretyka teatru są nierzadko osobliwe i nowatorskie, wyróżniają się na tle tradycji i śmiało z nią polemizują (zresztą, aspekt nowatorstwa teatralnych poglądów Jewreinowa eksponował już B. W. Kazanski, autor pierwszej monografii poświęconej rosyjskiemu dramaturgowi, wydanej w Leningradzie w 1925 roku).

Nie sposób przywołać tu wszystkich myśli i wątków zawartych w *Откровении искусства*. Niewątpliwie jest to książka o Sztuce przez duże S. Autor podzielił ją na trzy części poprzedzone wprowadzeniem. W części pierwszej znajdujemy próbę definicji pojęcia oraz fenomenu sztuki, rozważania na temat jej istoty, relacji z kategoriami dobra, prawdy i piękna, przepowiednię uśmiercenia sztuki przez ideologię marksistowską... Ta ostatnia pojawia się w związku z rozróżnieniem przez dramaturga dwóch podejść do sztuki: marksistowskiego i freudowskiego. Jako człowiek sztuki Jewreinow nie tylko wyraża swój stosunek do nich, lecz także analizuje liczne koncepcje próbujące pogodzić marksizm z freudyzmem i poszukujące punktów wspólnych pomiędzy nimi. Wiele miejsca twórca poświęca marksistowskiemu ortodoksyjnemu myśleniu o sztuce. Znaczącą pozycję w tej części książki zajmuje również kwestia formalizmu. Autor wyraża swój "ambiwalentny" stosunek do tej formacji badawczej i do jej czołowych przedstawicieli. Niezwykle zajmujące dla "niewtajemniczonego" czytelnika okazać się mogą opisane tu dzieje polemiki Jewreinowa ze Szkłowskim, dotyczącej nie tylko ich poglądów estetycznych, lecz także wzajemnej krytyki sztuk teatralnych oraz sposobów ich wystawiania na scenie.

W części drugiej o intrygującym tytule *О фатальной «историчности» художественных ценностей* autor rozpatruje sztukę pojmowaną jako "swierchmastierstwo" (w odróżnieniu od "mastierstwa") z perspektywy historycznej, poszukując jej źródeł. Próbuje wniknąć w psychikę człowieka pierwotnego, Jewreinow chce odpowiedzieć na pytanie: Kiedy i w jaki sposób pojawiła się działalność artystyczna na ziemi oraz jakie posiadała wówczas znaczenie? Idąc dalej, zastanawia się nad tym, czy można mówić o pierwotnym dramacie jako o rodzaju wolnej sztuki (*свободное искусство*) podporządkowanej zasadom estetycznym. Wreszcie, w ostatniej części książki twórca kieruje swą uwagę ku problemowi sztuki i nie-sztuki (nauki), próbuje określić różnice pomiędzy nimi, znaleźć odpowiedź na pytanie, jaki jest wyższy cel sztuki (*высшее назначение*), snuje dywagacje na temat metod stosowanych przez artystów w szerokim znaczeniu słowa oraz przez twórców teatralnych w szczególności.

Dobrym dopełnieniem tekstu rosyjskiego historyka teatru jest *Posłowie* autorstwa G. Wostrowej i M. Litawrinej, a całą publikację uświetniają unikatowe zdjęcia i ilustracje.

W moim przekonaniu wydania traktatu Jewreinowa nie sposób przecenić. Książka okazałych rozmiarów (776 ss.), choć w dość skromnej oprawie, być może w sposób szczególny nie przyciągająca wzroku, kryje w sobie prawdziwy skarb. Publikacja Claudii Pieralli nasycona jest ciekawostkami, które w sposób niezwykle obrazowy wprowadzają czytelnika w tajniki świata sztuki, nauki, filozofii pierwszej połowy XX wieku; odkrywa nową, nieznaną dotychczas stronę twórczości Jewreinowa, który swoimi wypowiedziami nierzadko intryguje, by nie rzec: szokuje (np. nazywając Dostojewskiego „starożytnym poganinem” lub zarzucając Szkłowskiemu absurdu).

Dobrze się stało, że tak ważnemu dziełu wybitnego twórcy nie pozwolono zniknąć w mroku archiwum i niepamięci...

Agnieszka Gozdek
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Cathy Porter: ALEXANDRA KOLLONTAI. A BIOGRAPHY, Chicago: HaymarketBooks, 2014, ss. 511.

Aleksandra Kołłontaj do dzisiaj wzbudza kontrowersje zarówno wśród naukowców jak i sympatyków jej twórczości. Oceny dorobku tej słynnej rewolucjonistki, jak też życia, są często skrajne. W ostatnich latach ukazały się nowe biografie pierwszej kobiety – ambasadora, jednak są to głównie pozycje o charakterze popularnonaukowym¹. Istnieją również problemowe opracowania dotyczące rewolucjonistki².

W połowie 2014 roku HaymarketBooks zdecydowało się opublikować wznowienie klasycznej biografii Kołłontaj pióra Cathy Porter wydanej uprzednio w 1980

¹ A. Waksberg, *Alexandra Kollontai*, Paris 1998 i M. Труш, *От политики революционной борьбы к победам на дипломатическом фронте. Жизненный путь Александры Коллонтай: “Золотая ветвь дипломатии России”*, Москва 2010; М. Олесин, *Первая в мире: биографический очерк об А.М. Коллонтай*, Москва 1990; А.М., Иткина, *Александра Коллонтай*, Москва 1964; Л. Итсиелиев, *Дипломат и куртизанка: грёзы пчелы трудовой*, Москва 1987; G. Johanson, *Revolutionens ambassadör; Alexandra Kollontays liv og gerning (aarene 1872-1917)*, Stockholm 1946; Л. Млечин, *Коллонтай*, Москва 2013.

² *Александра Коллонтай и Финляндия. Доклады научного семинара*, изд. Тимо Вихавайнен, Евгений Heiskanen, Хельсинки 2010; *Александра Коллонтай: теория женской эмансипации в контексте российской гендерной политики*, Тверь 2003; *Kollontaj ob. Norge*, red. Y. Sorbye, Oslo 2008;; M. Nag, *Kollontaj i Norge*, Oslo 1981.

roku przez Virago. Autorka nie jest historykiem, lecz filologiem. Utwór o życiu słynnej rewolucjonistki był jej pierwszą publikacją o charakterze historycznym jak również pierwszą wydaną na zachodzie biografią naukową. Przetłumaczyła na język angielski kilkadziesiąt książek, m.in. utwory Maksyma Gorkiego, Sofii Tołstoj i Karela Capeka. Napisała również kilka monografii. Oprócz omawianej pozycji były to *Women in Revolutionary Russia* i *Larissa Reisner*³.

Warto odpowiedzieć na pytanie czy warto wznawiać po tylu latach od wydania *Alexandra Kollontai. A Biography* tę książkę? W tym okresie otwarto rosyjskie archiwa, pojawiły się także nowe materiały drukowane.

Alexandra Kollontai. A Biography nie jest jednak typowym wznowieniem rozprawy sprzed wielu. Porter pomimo zachowania dawnej struktury monografii (dwadzieścia rozdziałów przedstawiających życie Kołłontaj w układzie chronologicznym), wykorzystała nowe materiały i książki powstałe w czasie który upłynął od pierwszego wydania, choć niekonsekwentnie. Autorka zdecydowała się uwzględnić artykuły prasowe Kołłontaj czy doktorat Kaare Hauge, jednak nie wykorzystwała dzienników swojej bohaterki z lat 1922 – 1940 ani jej opublikowanej korespondencji. Należy zaznaczyć, iż we wstępie angielska badaczka uwzględniła istnieje tych pozycji. W opisie ostatnich dni słynnej rewolucjonistki, powołała się na artykuł na łamach gazety „Комсомольская правда”. W omawianej monografii nie ma też odwołań do źródeł archiwalnych⁴.

Wskutek braku odwołań do bardziej współczesnej literatury oraz materiałów drukowanych Cathy Porter często powiela błędny obraz Kołłontaj obecny w radzieckiej propagandzie i historiografii. Pojawiają się obalone przez współczesnych fińskich badaczy mity o chłopskim pochodzeniu rodziny Aleksandry ze strony matki albo o wyłącznie rosyjskich korzeniach jej ojca, Michała Domontowicza. Czasami można odnieść wrażenie, że słynna rewolucjonistka była jedynie marionetką w rękach Lenina i Stalina. Brakuje także próby krytyki zachowań bohaterki książki, np. ukrywania tragedii głodu na Ukrainie przed szwedzką opinią publiczną. Być może jednak wynika to również z zachowania dawnej struktury omawianej biografii, okres pracy w dyplomacji zajmuje zaledwie trzy rozdziały liczące niecałe sześćdziesiąt stron. Właściwie jest to streszczenie ponad dwadzieścia lat kariery Kołłontaj jako przedstawiciela dyplomatycznego ZSRR⁵.

³ C. Porter, *Women in Revolutionary Russia*, Cambridge 1988, Eadem, *Larissa Reisner*, London 1988.

⁴ K. Hauge, *Alexandra Kollontai – The Scandinavian Period*, Minnesota 1971 (nieopublikowany doktorat); А. Коллонтай, *Дипломатические Дневники 1922-1940*, Москва 2001; Eadem, „Революция – великая мятежница...” *Избранные письма 1901 – 1952*, Москва 1989; *Aleksandra Kollontai en Mexico. Diario y otros documentos*, red. R. Ortiz, Mexico 2012.

⁵ Ю. Пааскоски, *Финские корни Александры Коллонтай, [в] Александра Коллонтай и Финляндия. Доклады научного семинара*, изд. Тимо Вихавайнен, Евгений Хеисканен, Хельсинки 2010, с. 22-30; J. Parandowski, *Bolszewicy i bolszewizm w Rosji*, Londyn 1996.

Monografia *Alexandra Kollontai. A Biography* posiada również zalety. Autorka wykorzystując rosyjską przedrewolucyjną sprzed 1917 roku i radziecką prasę przedstawiła niektóre akcenty w swojej narracji. W latach 80. XX wieku starała się wykazać, iż myśl Kołłontaj tak naprawdę należy zakwalifikować do nurtu sufrażyzmu lub wręcz feminizmu pierwszej fali. Stosunek Aleksandry do tego ostatniego ruchu był jednak od początku negatywny. Wynikało to z rosyjskich uwarunkowań historycznych. Bohaterka artykułu wywodziła się ze środowiska lewicowego, skonfliktowanego z innymi odłamami ruchu kobiecego działającego na terenie imperium carów. Swojej krytyce dawała wyraz wielokrotnie na łamach prasy⁶.

Cathy Porter obecnie przedstawia określa ideową postawę swojej bohaterki jako socjalistyczną, tak samo ocenia jej walkę o emancypację kobiet. Zmianę narracji angielskiej badaczki należy ocenić pozytywnie.

Dużą wartość mają również rozdziały poświęcone działalności Kołłontaj przed 1917 rokiem. Cathy Porter w przekonujący sposób analizuje związki Aleksandry z mienszewikami oraz jej pobyt na emigracji w latach 1908-1917. Dokładnie przedstawia również przyczyny jej przystąpienia do bolszewików i poparcia Lenina.

Alexandra Kollontai. A Biography to już klasyczna pozycja. Pomimo upływu lat wciąż jest interesująca. Z naukowego punktu widzenia posiada jednak ona sporo wad. Można do nich zaliczyć brak wykorzystania materiałów archiwalnych oraz najnowszych publikacji dotyczących tematu, zarówno o charakterze źródłowym jak i opracowań. Autorka często powiela również tezy radzieckiej propagandy. Problemem jest również ukazanie w niewielkim stopniu działalności dyplomatycznej Kołłontaj.

Cathy Porter próbowała unowocześnić swoją książkę, jednak nie powiodło się. Warto jednak podkreślić, iż rozszerzyła bazę źródłową o artykuły prasowe autorstwa swojej bohaterki. Dzięki tym materiałom wycofała się z niektórych swoich wcześniejszych tez. To bardzo duży plus tej pracy.

Na tle istniejących naukowych monografii i publikacji zbiorowych pióra skandynawskich uczonych Martina Naga, Yngvild Sørbye czy Kaare Hauge praca *Alexandra Kollontai. A Biography* Cathy Porter wypada słabiej. Natomiast jeżeli porównamy tę książkę do najnowszych publikacji popularnonaukowych pióra Arkadija Waksberga, Michaiła Trusza czy Leonida Mleczina można stwierdzić, że to jedna z lepszych pozycji.

Jan Ratuszniak
Uniwersytet Łódzki

⁶ J. Ratuszniak, „Świat kobiet, tak jak świat mężczyzn, jest podzielony na dwa obozy”. *Aleksandra Kołłontaj wobec ruchu feministycznego na początku XX wieku*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, t. 15, 2014, s. 59-70.

Feliks Czyżewski, *ANTROPONIMIA POGRANICZA POLSKO-WSCHODNIO-SŁOWIAŃSKIEGO W ŚWIETLE INSKRYPCJI NAGROBNYCH. Część 1. SŁOWNIK NAZWISK*, Lublin: „Polihymnia”, 2013, ss. 151.

У 2013 році в Люблінському видавництві “Polihymnia” побачила світ книга доктора габлітованого, професора Університету Марії Кюрі-Склодовської Фелікса Чижевського. Праця має зацікавити як польських, так і українських ономастів, оскільки присвячена вивченню надмогильних написів польської території, на якій віддавна щільно й компактно, а тепер, у силу різних історичних катаклізмів, зі значно нижчою густиною заселення, проживають українці греко-католицького та православного обрядів. Професор Ф. Чижевський уже добре знаний у славістиці діалектолог, ономаст, який упродовж тривалого періоду досліджує східно-кресові за польською термінологією говірки¹. Загалом варто відзначити, що кафедра україністики Університету імені Марії Кюрі-Склодовської, очолювана професором, упродовж останніх десятиліть стає визнаним центром вивчення говірок Володавщини, Холмщини, Підляшшя загалом і має ґрунтовні напрацювання в царині дослідження антропонімії східної Люблінщини зокрема. Низка статей, монографій та збірників ученого та його учнів з часом матеріалізовано у виконання наукового проекту «Структурно-семантичний опис православних некрополій Люблінщини». Рецензована праця є черговим виданням люблінських мовознавців у рамках виконання згаданого проекту.

Як і в попередніх монографіях, словниках, збірках діалектних текстів автор на початку дослідження подає широку панораму аналізованого регіону в різних планах: історичному, культурному, релігійно-конфесійному. Не є винятком і рецензована праця.

Певна річ, що надмогильні написи відображають мову мешканців регіону. Тому закономірно в такій студії має бути подана картина заселення краю, принаймні за кілька століть, а особливо простежити останні десятиліття, адже старих сільських цвинтарів (яким понад сто років та більше) зберігається все менше, і написи на хрестах, пам'ятних стелах з плином часу псуються або взагалі зникають. Фелікс Чижевський історію досліджуваних кладовищ представляє в II параграфі «*Smentarze na badanym obszarze. Stan współczesny i historyczny*» (сс. XIII-XXXIII). Перед читачем постають найнесподіваніші перипетії долі місцевих жителів, передовсім українців, упродовж п'яти століть (див. пункти «*Sytuacja wyznaniowa na badanym obszarze w latach 1569-1795*» аж до «*Sytuacja wyznaniowa po roku 1989 do czasów obecnych: Kościoły*

¹ F. Czyżewski, *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia*, Lublin, 1994, ss. 467; F. Czyżewski, St. Warchoł, *Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny*, Lublin 1998, ss. 497.

і сmentarze»). Зокрема, наведено приклади переходу культової споруди, а разом з тим і кладовищ від однієї до іншої парафії. Так, прикостельний цвинтар у місцевості Старий Бубель Більського повіту закладено на початку XVIII ст. як греко-католицький, від 1875 року – православний, після 1919 – римо-католицький (с. XV). Відзначено факти ліквідації греко-католицьких церков та кладовищ. Уніатські цвинтарі, що підпадали до 1874 року під юрисдикцію пробошів греко-католицьких парафій, від 1875 року стали власністю православних парафій. У річці тих подій на зламі XIX–XX ст. на окреслених територіях існували лише православні та римо-католицькі кладовища (с. XVIII). За цими сухими констатаціями – людські долі, власне, злам людських долі. Без такого історичного підґрунтя, без розуміння позамовних чинників неможливе усвідомлення властиво мовних процесів у текстах надмогильних написів, особливо антропонімів.

Зрозуміло, що автор у своїх судженнях та висновках покликається на значну літературу з предмету студії, однак деякі з них – сумнівні. Зокрема, на с. XVI Ф. Чижевський констатує, що мовою церкви (Kościoła wschodniego) була старослов'янська як мова літургії. Це не зовсім так. На західних українських землях від початку XVII ст. у церквах нерідко богослужіння здійснювали й руською/простою, тобто староукраїнською, мовою, чому є багато підтверджень.

III параграф Вступу присвячений власне опису надмогильних текстів. Професор Чижевський подає історію лінгвістичного вивчення інскрипцій цього регіону в більш широкому контексті. Зокрема, цілком доречні відомості про дослідження власне польських інскрипцій загалом (праці А. Берната, К. Длугоша, Г. Карась, Н. Ананьєвої) та польських, українських, російських надмогильних написів на Люблінщині і Волині (праці Ф. Чижевського, Л. Фроляк, С. Коваля, А. Дудек-Шумигай, Г. Аркушина, О. Макарової) в польському та українському мовознавстві зокрема.

У пункті «Uwagi filologiczne o inskrypcjach omawianego obszaru» (с. XLII–XLVII) автор виокремлює найважливіші графічно-мовні особливості передавання польськомовних, українськомовних та російськомовних надмогильних написів. Зокрема, для українськомовних інскрипцій професор Ф. Чижевський відзначає невпорядкованість при передаванні звуків [i], [и], [г], [г], також двозвука [йі], наприклад, ВИЧНА ЙОЙ ПАМ'ЯТЬ (с. XLVI) або ВІЧНА ІМ ПАМ'ЯТЬ (с. 24). Цілком слушні міркування упорядника словника про те, що намагання відобразити м'якість *л* у деяких російських написах, наприклад, 58 ЛЬЕТ, варто пояснювати українськомовністю авторів, оскільки саме в українській орфографії літера Е, що позначає звук [e], не пом'якшує попередній приголосний. Тому українськомовна людина й намагалася спеціально позначити в цьому написі у такий спосіб м'якість ЛЬ (с. XLV).

Зважаючи на записи, представлені на надгробках та передісторію появи досліджуваних кладовищ, автор, на нашу думку, обирає оптимальний

варіант подання прізвищ у словнику: гасло подане польською орфографією з указівкою загальної кількості його фіксацій; оригінальний (латинкою, кирилицею, гражданкою) запис із зазначенням локалізації; ілюстрація до прізвища. Побаженням було б хіба додати до зазначення скорочення населеного пункту час захоронення.

Матеріали Словника – важливі свідчення епохи, а фіксації записів від кінця XIX ст. взагалі мають значну цінність для дослідження мови жителів Холмщини та Підляшшя, адже в багатьох відображене живе тогочасне мовлення поляків та українців: ДАНЕЛЮК, Danieluk, Daniluk (с. 25), ДЕНЕСЮК (с. 27), DENYSIUK, DENISIUK (с. 26); ДУБЕЦ, ДУБЕЦЬ (с. 29); МАКІВКА, МАКОВКА, Makówka (с. 61) та ін.

Лише розуміння мовної, етнічної, культурно-релігійної строкатості цього регіону може дати ключ до усвідомлення графічно-мовної різноманітності на надмогильних написах. Хоронячи своїх рідних та увічнюючи їх імена на могилах, мешканці Володавщини, Холмщини, Підляшшя послуговувалися кирилицею та латинкою, а також використовували польську, українську, російську мови та нерідко місцеву говірку. Не завжди автори написів були людьми високоосвіченими, грамотними. Тому в інскрипціях нерідко спостерігаємо звичайні помилки, іноді викликані очевидним діалектним впливом. Без усвідомлення цих фактів неможливо оцінити важливість представленої науковій громадськості праці професора Фелікса Чижевського зі слов'янської антропонімії.

Wiktor Mojsijenko
Uniwersytet w Żytomierzu